

بررسی نقش و جایگاه راه عتبات در تحولات دینی و اجتماعی کرمانشاهان در عصر قاجار

قباد رده^۱

محمدقربان کیانی^۲

سید محمد شیخ احمدی^۳

سجاد دادفر^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۷

چکیده

با روی کار آمدن قاجاریه و با توجه به گرایش‌های مذهبی آنها و به تبع آن ارتباط نزدیک با روحانیت و همچنین کاهش تنش میان ایران و عثمانی، عتبات عالیات و مسائل مرتبط با آن از جمله زائران جایگاه ویژه‌ای پیدا کرد. این پژوهش بر آن است تا با استفاده از روش تحقیق تاریخی که مبتنی بر توصیف و تحلیل است به این پرسش پاسخ دهد که راه عتبات عالیات چه نقش و جایگاهی در تحولات اجتماعی و دینی کرمانشاه دارد؟ و چگونه منجر به تغییرات مهمی در اوضاع اجتماعی و دینی این شهر گشت؟ یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که با توجه به اهتمام شاهان قاجار قاجار و حاکمان کرمانشاه در زمینه ایجاد امنیت در راه عتبات و تمهیداتی همچون ایجاد مساجد و تکایا و کاروانسراها جهت رفاه حال زائران موجبات گسترش زائران در این جغرافیا گشت و با توجه به اینکه عالمان دینی، تاجران و شاهزادگان در کنار مردم عادی از افراد مهم از زائران بودند، تعاملات و مراودات حسنه میان آنها و حاکمان و مردم کرمانشاه موجب سکونت دائمی برخی از آنها شد و شکل‌گیری طبقه متنفذ روحانیت و تجار از همان زمان صورت گرفت و پیامدهای این اتفاق موجب تحولات اجتماعی و دینی مهمی در کرمانشاه گشت که می‌توان به تقویت گفتمان و مذهب شیعه در تقابل با سایر ادیان و اقلیتهای دینی و نیز گرایش‌های مشروطه خواهی در آن اشاره کرد.

کلید واژه ها: قاجاریه، کرمانشاه، راه عتبات، تحولات دینی، تحولات اجتماعی

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران (ghobad.radeh@yahoo.com)

^۲ استادیار گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران (نویسنده مسئول) (mohammad.kiany@yahoo.com)

^۳ استادیار گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران (modares1980@yahoo.com)

^۴ استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (sdadfar@razi.ac.ir)

مقدمه

کرمانشاه به سبب موقعیت جغرافیایی و قرار گرفتن بر سر راه‌های اصلی ارتباطی با دولت عثمانی و عتبات عالیات، شهری مهم و قابل توجه به شمار می‌آمده است و در روابط خارجی و اقتصادی ایران با دول خارجی یکی از نقاط مهم صادرات و واردات کالاهای مختلف بوده است. وجود جمعیت کثیر زائران نیز در کنار اهمیت اقتصادی، ارزشی معنوی برای جغرافیای کرمانشاه فراهم کرده بود.

در واقع کرمانشاه در دوره قاجاریه نخستین شهر بزرگ ایرانی به شمار می‌آمد که زائران پس از خارج شدن از قلمرو عثمانی بدانجا وارد می‌شدند و بر این اساس اغلب زائران، تاجران و سایر مسافران برای مدتی کوتاه در این شهر توقف می‌کردند و گاهی برخی از این افراد برای همیشه در کرمانشاه ساکن می‌گشتند.

با توجه به گرایش‌های دینی شاهان قاجار، حمایت از عتبات عالیات و حمایت از زائران شیعه یکی از سیاست‌های محوری آنها بود. بر این اساس واقع شدن کرمانشاهان در جوار عتبات عالیات تاثیر زیادی در بافت و ساختار این شهر داشت. ساخت کاروانسراها و حمام‌ها یکی از مواردی بود که ارتباط مستقیمی با حضور زائران در آن شهر داشت.

راه عتبات و حضور کثیر زائران نقش مهمی در تحولات اجتماعی و دینی کرمانشاه در دوره قاجاریه داشت چون چنین امری مختص به کارکردهای اقتصادی نبود و اهتمام شاهان قاجار و حاکمان این ولایت در جهت ایجاد امنیت و رفاه زائران شیعه باعث شد که تمهیداتی اندیشیده شود و اقداماتی صورت گیرد که موجب شد بستری فراهم گردد که گفتمان شیعه تحت تاثیر حضور روحانیون و عالمان نامدار شیعی در تقابل با سایر ادیان و اقلیتهای دینی نمود پرنرنگی پیدا کند و طبقه متنفذ روحانیت شیعه و تجار و شاهدگان در این شهر شکل بگیرد و البته گسترش برخی بیماریها نیز از پیامدهای این امر بود.

محققان این مقاله برآنند که واقع شدن کرمانشاه در راه عتبات عالیات می‌تواند یکی از عوامل محوری و بنیادین در این ارتباط باشد. اما چرایی و چگونگی آن بصورتی علمی مورد بررسی قرار نگرفته است و لذا می‌توان از عوامل متعددی در این رابطه یاد کرد.

در مورد پیشینه تاریخی تحقیقات پیرامون این موضوع پژوهشهایی به شرح زیر صورت گرفته است:

شهسواری (۱۳۹۲) در رساله دکتری خویش با عنوان «نقش عتبات عالیات در مناسبات ایران و عثمانی از ۱۳۱۳ ه.ق تا پایان حکومت قاجاریه» به روابط خارجی دولتین ایران و عثمانی دوره قاجاریه و میزان تاثیر عتبات عالیات بعنوان یکی از عوامل تاثیرگذار در این روابط توجه کرده است و هرچند بصورتی محدود اشاره ای به زوار و نقش آنها در روابط دو کشور و یا کرمانشاه کرده است، لکن این مهم در حاشیه موضوع اصلی قرار گرفته است.

یعقوبی (۱۳۹۶) در پایان نامه خویش با عنوان «نقش عتبات عالیات در روابط ایران و عثمانی در دوره مشروطه» محوریت موضوع را بر روابط خارجی ایران و عثمانی و نقش عتبات در آن در دوره مشروطه قرار داده است، با این حال موضوع کرمانشاه در چنین تحقیقی وجود ندارد.

موسوی (۱۳۹۸) در پایان نامه خویش با عنوان «مقایسه نقش اماکن مقدسه و عتبات عالیات بین روابط ایران و عثمانی در حکومت های صفویه و قاجاریه» با محوریت قرار دادن روابط خارجی دولتین ایران و عثمانی، به نقش اماکن مقدسه و عتبات عالیات را در این ارتباط پرداخته است. عنوان این پایان نامه بسیار کلی است چون روابط خارجی دوره حکومت دولتین صفوی و قاجاریه با دولت عثمانی را که بازه زمانی طولانی می باشد، در نظر گرفته است، و کرمانشاه مورد توجه و هدف محقق قرار نگرفته است.

زارعی و حیدری بابا کمال (۱۳۹۵) در مقاله ای با عنوان «اهمیت ارتباطی - تجاری راه عتبات عالیات در رونق شهر کرمانشاه در دوره ی قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستانشناسی موجود» به اهمیت تجاری راه عتبات عالیات در کرمانشاه عهد قاجار و نیز به تاثیرات راه عتبات در ساختار نظام شهری کرمانشاه پرداخته اند و لذا به تاثیرات حضور زائران از جنبه اقتصادی توجه کرده اند. وجه تمایز مقاله نگارنده با مقاله ذکر شده در پرداختن به جنبه ها و تاثیرات راه عتبات در اوضاع اجتماعی و دینی کرمانشاه در دوره قاجاریه می باشد.

دادفر (۱۳۸۹) در مقاله ای با عنوان «تأملی بر نقش زائران ایرانی در رونق اقتصادی عتبات عالیات» به نقش زوار در رونق اقتصادی عتبات عالیات پرداخته است و لذا محوریت موضوع عتبات عالیات و ارتباط زوار ایرانی با رونق اقتصادی در آن شهرها می باشد و توجهی به این نقش در کرمانشاه نداشته است در حالی که این پژوهش به تاثیرات زوار در تحولات اجتماعی و دینی زائران و راه عتبات بر کرمانشاه و نه عتبات عالیات توجه کرده است.

همچنین سلطانی مقدم (۱۳۹۵) در کتابی با عنوان « از قم تا کربلا: سفر به عتبات عالیات بررسی راه قم - قصرشیرین در دوره قاجار » با اشاره به این امر که جاده قم-قصرشیرین یکی از راه‌های اصلی و مهم در تاریخ ایران اسلامی است و در دوره قاجاریه با بهتر شدن روابط میان دولتین ایران و عثمانی اهمیت بیشتری یافته است. وی تاکید زیادی بر کارکرد اقتصادی این جاده و تاثیرات آن در این زمینه بر مناطقی است که بر سر این راه قرار گرفته‌اند. این اثر بصورتی محدود به تاثیرات اقتصادی حضوره زائران و راه عتبات در کرمانشاهان اشاراتی کرده است با این وصف تاریخ تحولات اجتماعی و دینی کرمانشاه موضوعی در حاشیه مطالب کتاب بوده است.

زیارت و عتبات عالیات

معنی لغوی واژه زیارت، دیدار کردن و یا قصد و آهنگ چیزی کردن است و بنابر احادیث و روایات دینی یک سنت حسنه محسوب می‌شود و ائمه معصومین(ع) تاکید زیادی بر آن داشته‌اند(القمی، ۱۳۸۴:۲۳). بر این اساس نقش زیارتی عتبات عالیات در کنار ادای سنت‌های دینی برای زائران، درآمد خاصی برای دولت عثمانی نیز داشت و لذا دولتین همواره از عهد صفوی تا پایان قاجاریه توجه زیادی به مسئله حضور زائران در عتبات عالیات داشتند.

زائرانی که عازم عتبات عالیات می شدند، از طیف‌ها و طبقات مختلف جامعه بودند. شاهان، شاهزادگان، دولتمردان قاجاری از طبقات متمکن بودند و پس از آنها تاجرانی حضور داشتند که در کنار زیارت به امر تجارت نیز مشغول بودند. در نهایت عامه مردم، که جمعیت بیشتری در میان زائران داشتند. ورود زوار ایرانی باعث می‌شد که شهرهای سر راه آنها رونق اقتصادی پیدا کنند. رونق یافتن کاروانسراها، راهداری‌ها و بازار این شهرها، به وجود آمدن شغل‌های مرتبط با زوار، توسعه تجارت و بازرگانی از نتایج و دستاوردهای مهم و مفید حضور زائران بود.

توجه شاهان قاجار به عتبات عالیات

عتبات عالیات با توجه به گرایشات مذهبی پادشاهان قاجار، جایگاه و اهمیت خاصی داشت و اهتمام خاصی در مرمت و بازسازی و هرچه باشکوه‌تر کردن مراقد امامان شیعه(ع) در عتبات داشتند. در واقع چنین کاری موجب مشروعیت و محبوبیت آنها نزد روحانیت و مسلمانان بود.

یکی دیگر از اقدامات پادشاهان قاجار حضور در عتبات عالیات و زیارت مرقد امامان (ع) بود و سایر دولتمردان و کارمندان دیوانسالاری قاجاریه و به تبع آن مردم عادی نیز در کنار روحانیت علاقه و

گرایش زیادی به زیارت اماکن متبرکه در عتبات عالیات داشتند. در واقع وجود جمعیت کثیری از ایرانیان در عتبات عالیات باعث شده بود که شاهان قاجاریه نسبت به آن بی اعتنا نباشند و هرگونه مشکلی که فراروی زائران پیش می آمد، مردم از شاهان قاجاریه انتظار داشتند که تمهیداتی بیندیشند و سیاست‌های نه چندان دوستانه دولتمردان عثمانی و والیان بغداد نیز اهمیت موضوع را دوچندان می کرد.

برخی دولتمردان آن روزگار با اشراف بر اهمیت جمعیت ایرانیان در عتبات عالیات معتقد بودند میزان پولی که توسط ایرانیان زائر در عتبات عالیات خرج می شد، می توانست موجب پیشرفت و آبادانی این شهرها شود و بالعکس کمبود جمعیت ایرانیان نیز می توانست موجب تاخیر آبادانی آن شهرها شود (دولت آبادی، ۱۳۷۱: ۱/۷۷؛ فخرالملک، ۱۳۷۲: ۴۳).

آقامحمدخان قاجار برای صحن مطهر امام حسین (ع) ضریح طلا تهیه و نصب کرد و زمانی که مادرش راهی عتبات عالیات شد، بقایای اجساد اجدادش را به وی داد که در نجف به خاک سپرده شوند (صنیع الدوله، ۱۳۶۲: ۳/۵۴). آقامحمدخان قاجار در یکی از اقدامات خویش، عبدالرزاق کاشی را مامور توسعه دادن حرم امام حسین (ع) کرده بود و از او خواسته بود با خریدن خانه های پیرامون آن به این کار اقدام کند (سیف الدوله، ۱۳۶۴: ۲۳۰). این اقدامات توسط اغلب شاهان قاجار و در مورد مرقد همه امامان شیعه در عتبات پیگیری شد و تداوم یافت. فتحعلی شاه قاجار در دوران پادشاهی خویش اولین صحن به سبک جدید را برای حضرت عباس (ع) ساخت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۹۰). همچنین یکبار مبلغ صد هزار تومان به فقراء خادمین عتبات عالیات اختصاص داد (محمود میرزا قاجار، ۱۳۹۶: ۱۵۴). فتحعلیشاه از همان آغاز حکومت خود را با تزئین و تعمیر حرم‌ها و ساختن مساجد بر سر آن بود که خود را در نظر علما به عنوان یک پادشاه دیندار نشان دهد (الگار، ۱۳۶۹: ۸۸).

محمدشاه قاجار برای حرم امام حسین (ع) ضریحی از جنس نقره خالص ساخت (سیف الدوله، ۱۳۶۴: ۳۳۱). ناصرالدین شاه بیش از سایر شاهان قاجار در مورد عتبات عالیات توجه نشان داده بود و به کرات به عتبات رفته بود و از نزدیک با مسائل و مشکلات پیرامون مرقد امامان (ع)، مشکلات زائران، برخورد و سیاست دولت عثمانی آشنا شده بود. وی گنبد امام حسین (ع) را طلاکاری کرد (سپهر، ۱۳۵۳: ۳/۳۷۱).

حاکمان کرمانشاه و راه عتبات

حضور جمع کثیری از زائران در راه عتبات باعث شد که حاکمان ولایت‌های سرحدی توجه و اهتمام بیشتری بدین امر داشته باشند چون در کنار افزایش کارکرد اقتصادی این امر می‌توانستند مشروعیت بیشتری نزد جامعه مسلمان کسب کنند. با توجه به گرم بودن مسیر زیارتی به عتبات و نیز فاصله به نسبت زیاد شهرهای کوچک باهم حاکمان در جهت تامین آب و آذوقه و یا استراحتگاه کاروانسراهای خوبی در جغرافیای تحت امر خویش بنا می‌کردند. با توجه به عدم امنیت کافی و نیز طولانی بودن مسیر و ناهمواری راه همگی در نهایت گاهی منجر به از دست دادن جان زائران می‌شد.

میزان اهمیت راه عتبات و زائران به حدی بود که همواره یکی از گزارشات حاکمان به پادشاه قاجار، اشاره به «امنیت طرق و شوارع بود که زوار و قوافل و مترددین در جمیع منازل متعلقه در کمال آسایش و آسایش عبور می‌کرده‌اند» (ساکما، پرونده شماره ۲۹۵/۷۳۹۰) و حاکمان اشاره کرده اند که «شب و روز عموم ساکنین این بلد و زوار و قوافل به شکرانه این امنیت و آسایش به دعای ازدیاد عمر و دولت و شوکت اعلیحضرت اشتغال دارند» (ساکما، پرونده شماره ۲۹۵/۷۳۹۰).

حاکم کرمانشاهان با روی کار آمدن آقامحمدخان قاجار، حاج علی خان زنگنه بود (کرمانشاهی، ۱۳۷۰: ۱۵۶). در تداوم حکومت حاج علی خان در این شهر، نفوذ و حضور آقا محمدعلی مجتهد، تاثیرگذار بود (سلطانی، ۱۳۸۱: ۲۸۴/ج ۵و۴). حاج علی خان زنگنه برای مسائل مرتبط با امور دینی اهمیت زیادی قائل بود به طوری که مسجد جامع کرمانشاهان را بنا کرد و همچنین برای تسهیل آمد و شد کاروان‌های زائران و قافله‌ها، پل خانقین را نیز بنا کرد (همان: ۲۸۷). با این حال به توصیه و اشاره آقا محمدعلی مجتهد، آقامحمدخان قاجار با برکنار کردن وی، مصطفی قلی خان زنگنه را به عنوان حاکم کرمانشاهان منصوب کرد. فتحعلیشاه قاجار نیز با توصیه آقامحمدعلی مجتهد، مصطفی قلی خان زنگنه را برکنار کرد. چرایی این در عدم اتفاق حاکم کرمانشاه با آقا محمدعلی مجتهد بر سر کشتن معصومعلی شاه نعمت الهی در کرمانشاه بود. چون مصطفی قلی خان مخالف کشته شدن معصوم علیشاه بود و با این وصف توسط آقا محمدعلی به قتل رسید (سلطانی، ۱۳۸۱: ۲۸۹/ج ۵و۴).

تا قبل از محمدعلی میرزا دولت‌شاه، کرمانشاه شهری متوسط به شمار می‌آمد و در دوره صفویه با اقدامات حاکمان زنگنه تا حدی آباد گشت لکن بیشتر عمارات و ساخت بناهای اداری، تجاری و مساجد در دوره محمدعلی میرزا صورت گرفت و با مرگ وی نیز تا حدی رو به خرابی نهاد (شیروانی، ۱۳۳۹: ۴۹۲).

فتحعلیشاه در سال ۱۲۱۶ ق. شاهزاده محمدعلی میرزا دولتشاه را به سمت بیگلربیگی کرمانشاه، لرستان و خوزستان منصوب کرد که اهمیت استراتژیکی بسیار فراوانی داشت. چون کرمانشاه در سر راه بغداد و عتبات که مکان‌های مقدس شیعیان در بین‌النهرین بود واقع شده و چهارراه تجارت و زیارت بود. نیاز به تسلط بر جماعت عشایری گسترده و ستیزه‌جو فرصت‌های دلخواه را برای عملیات نظامی این شاهزاده جنگجو فراهم می‌ساخت. (همیلی، ۱۳۸۴: ۱۹۴).

از اقدامات مهم محمدعلی میرزا می‌توان ساخت کاروانسرا در مسیر راه زائران عتبات عالیات و همچنین تعمیر و مرمت و بنای گنبد حرم امام حسن عسکری (ع) اشاره کرد (ناصرالدین شاه، ۱۳۷۲: ۱۶۵). با وجود تلاش و اهتمام محمدعلی میرزا بخاطر ورود حاکمان ظالم و نیز حکومت کوتاه مدت آنها، کرمانشاه آبادانی و رفاه اقتصادی خویش را از دست داد و لذا می‌توان تولد جدید شهر کرمانشاه را مرهون اقدامات امامقلی میرزا دانست که توانست دوباره کرمانشاهان را به یک شهر مهم با ویژگی‌های مدنیت و امکانات شهری مبدل سازد (سلطانی، ۱۳۸۰: ۳۳۸).

راه کرمانشاه به قصرشیرین به عنوان راه اصلی ایرانیان به عتبات در دوره محمدعلی میرزا دولتشاه و پسرش عمادالدوله مورد تعمیر قرار گرفته و آباد گشت (بایندر، ۱۳۷۰: ۳۹۰). هرچند شکل‌گیری شهر کرمانشاه در نتیجه اقدامات محمدعلی میرزا دولتشاه بود با این وصف با مرگ وی و ضدیت محمدشاه قاجار با بازماندگان وی، باعث شد کرمانشاه برای مقطعی سیر نزولی و انحطاط در پیش گیرد و در واقع اقدامات عمادالدوله پسر محمدعلی میرزا در دوره ناصری بود که دوباره باعث رشد شهر و توسعه شهر کرمانشاه گردید. از اقدامات مهم عمادالدوله می‌توان به تاسیس کاروانسراها و نیز تعمیر و توسعه بازار کرمانشاه اشاره کرد (اباذری و قلی‌پور، ۱۳۹۱: ۲۴).

در دوره ناصرالدین شاه قاجار با توجه به حضور وی در زیارت عتبات، تعمیر و ساخت راه عتبات از تهران تا خانقین به شخصی به نام «مسیو کاستگرخان» سپرده شد که توانست این راه را مسطح و هموار بسازد تا عراده بتواند به خوبی از آن عبور کند (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۵۲). از آن زمان به بعد با توجه به افزایش کیفیت راه، جمعیت بیشتری به جانب عتبات می‌رفتند و البته زمان کمتری نیز صرف حمل و نقل زائران و نیز جنازه‌ها می‌شد.

در سال ۱۲۶۶ ق. به وجود شانزده کاروانسرا در راه‌های کرمانشاه به عتبات اشاره شده است که در تمام سال همواره در خدمت مسافران و زائران بود. البته بخش دیگری از افراد را تاجران مطرح تشکیل می‌داد که اغلب کالاهای انگلیسی را خرید و فروش می‌کردند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۶۶۴/۲).

در یکی از اسناد، در جریان ساختن کاروانسرا توسط فرمانفرما حاکم کرمانشاه، وی طی عریضه ای به پادشاه در این باره نوشته است که «درخت های وسط کاروانسرا اولاً بی ثمر و ثانیاً جای زوار را تنگ نموده که بکند، برای مال های چهارواداران نمی شود ببندد... حالاً کاروانسرا معیوب و ناقص است. زوار هم ماشاالله زیاد و جایشان کم است...» (اتحادیه، ۱۳۹۷: ۱۳۰۸). در سند دیگری طی مراسله ای از یکی از ماموران سرحدی به فرمانفرما تاکید شده است که «طرق و شوارع را کمال امنیت و انتظام حاصل، زوار و عابرین با آسودگی و دعاگویی، عبور و مرور می نمایند» (اتحادیه، ۱۳۹۷: ۱/۲۷۵). میزان اهمیت زائران در اواخر دوره قاجار بصورتی است که آنها از طریق وزارت خارجه از حاکم کرمانشاه شکایت کرده اند که در اخذ وجه تذکره عبور زیارتی، پول بیشتری از آنها گرفته شده است و می بایست فریدالملک حاکم کرمانشاه برکنار شود» (اتحادیه، ۱۳۹۷: ۲/۷).

تاثیرات راه عتبات بر تحولات اجتماعی

یکی از کارکردهای مهم راه عتبات شکل گیری طبقه روحانیت متنفذ و دانشمند شیعه در کرمانشاه است. هرچند در ادوار پیشین برخی روحانیون مهم در کرمانشاه حضور داشتند لکن جمع کثیر روحانیون و وجود مساجد متعددی که هرکدام در اختیار فردی مهم از روحانیون بود، مشخصه کرمانشاه عهد قاجار است و تا قبل از آن وجود نداشت. چرایی و چگونگی چنین تغییر مهمی ریشه در راه عتبات عالیات داشت و البته نمی توان در این میان نقش حاکمان مهمی چون محمدعلی میرزا یا عمادالدوله را در جذب علما و فقهای نامدار شیعه نادیده گرفت. با توجه به اینکه یکی از گروه های همیشه حاضر در کاروان های زیارتی طلاب و روحانیت شیعه بود و مراودات چنین افرادی با مردم جغرافیای کرمانشاه زمینه گرایش به تشیع را بیشتر می کرد و این رویه با ساکن گشتن برخی از روحانیون متنفذ و نامدار شتاب بیشتری گرفت.

پادشاهان قاجار برای تحکیم و تثبیت موقعیت خویش در انظار عامه نیازمند ارتباط با روحانیت شیعه بودند و بر این اساس حکومت خود را مشروعیت می بخشیدند (الگار، ۱۳۶۹: ۳۱). حاکمان شهرها نیز همین رویه را برای مشروعیت و محبوبیت و نفوذ هرچه بیشتر خود در پیش می گرفتند.

یکی از محوریت های اصلی ارتباط تهران با والیان بغداد مقوله زیارت عتبات عالیات بود و لذا با وجود حضور برخی تاجران جمعیت اصلی کاروانها را زائران تشکیل می داده است و لاجرم برخی از افراد آن نیز طلاب و روحانیون بودند که با توجه به مهاجرت روحانیت شیعه پس از سقوط صفویه به بغداد، مرکزیت خویش را در شهرهای عتبات عالیات برای جهان تشیع تشکیل داده بودند.

زائران و مسافران عتبات عالیات شامل گروه‌های متفاوت و متمایز بود. نخستین و بیشترین گروه عامه مردم بودند که صرفاً به قصد زیارت به عتبات عالیات می‌رفتند و حضوری مستمر و یا موقتی داشتند. گروه دوم علما و طلاب شیعه بودند که جهت فراگیری آموزه‌های دینی و گرفتن مدرک علمی و تکمیل تحصیلات فقهی اغلب به حوزه‌های علمیه در شهرهای عتبات عالیات می‌رفتند. ژان اوبن فرانسوی که در دوره ناصرالدین شاه به ایران سفر کرده بود و به عتبات عالیات نیز رفته بود از حضور بالغ بر ۵۰۰۰ نفر طلاب در حوزه علمیه نجف یاد کرده بود (اوبن، ۱۳۶۲: ۴۰۹).

روحانیت شیعه از مهمترین طبقات اجتماعی شهر کرمانشاه به شمار می‌آمد که تاثیر زیادی در اوضاع سیاسی و اجتماعی این شهر داشت. رونق یافتن کرمانشاه در دوره شاهزاده محمدعلی میرزا دولتشاه و همسایگی این شهر با عتبات عالیات از مهمترین موارد مهاجرت علمای شیعه به کرمانشاه بود.

موقعیت جغرافیای کرمانشاه و واقع شدن آن در شاهراه ارتباطی ایران و عثمانی و حضور طبقات و اصناف مختلف با گرایش‌های متنوع همگی باعث شد بستری فراهم شد که آرا و عقاید مختلف در آنجا به گفت‌وگو بپردازند. شاهزاده محمدعلی میرزا در سایه امنیت و آبادانی که در کرمانشاه به وجود آورده بود و با توجه به بنای مساجد، کتابخانه‌ها و نیز علاقه‌ای که به حضور علمای نامدار داشت، زمینه حضور علمای مهمی را در کرمانشاه فراهم کرد.

عبدالخلیل بن ابراهیم زنگنه ای کرکوک‌ی از نخستین شخصیت‌هایی است که به کرمانشاه مهاجرت کرد. وی از شاگردان نامدار آقا محمدباقر بهبهانی بود و با اقامت وی در کرمانشاه، فرزندانش نقش مهمی در گرایش‌های مذهبی مردم این شهر داشتند (حبیب آبادی، ۱۳۶۴: ۶۵۸). آقا محمد علی بهبهانی فرزند آقا محمدباقر اصفهانی مشهور به وحید بهبهانی بود که در سال ۱۱۸۶ ق. به علت شیوع طاعون به ایران آمد (بهبهانی، ۱۳۷۰: ۶). شاهان قاجار از روحانیون متنفذ برای تحکیم موقعیت خویش و همگرایی هرچه بیشتر مردم با حکومت مرکزی استفاده می‌کردند و بر این اساس آقا محمدعلی نفوذ خاصی در میان ایلات گرد کرمانشاه از جمله ایل کلهر داشت (همان: ۱۱۸۸). آقا محمد علی همچنین به علت جایگاه و ارزشی که نزد شاهان قاجاریه داشت در عزل و نصب حاکمان کرمانشاه نقشی نافذ داشت (همان: ۱۵۸).

از سایر روحانیت نامدار شیعه که با توجه به حضور در راه عتبات و در جریان رفت و آمد به عتبات عالیات در کرمانشاه ساکن گشته بودند می‌توان به شیخ حسین حاج آخوند (سلطانی، ۱۳۸۰: ۲۶۸)، سید علی مجتهدی یزدی (بهرامی کرمانشاهی، ۱۳۸۹: ۲۴۲)، میرزا اسماعیل سمنانی (سلطانی، ۱۳۸۰: ۴۹۲)

و شیخ احمد احسائی (نجفی، ۱۳۵۷: ۲۴). اشاره کرد. شیخ احمد احسائی از نامدارترین شخصیت‌های روحانی بود که مورد احترام شاهزاده محمدعلی میرزا بود. شیخ احمد احسائی بانی و مؤسس مذهب شیخیه می‌باشد (الگار، ۱۳۶۹: ۱۱۹). با دقت در ریشه تاریخی حضور اغلب روحانیون شیعه در کرمانشاه مشاهده می‌شود که مراد به ایران و عتبات عالیات و تلاش و اهتمام محمدعلی میرزا دولت‌شاه نقش مهمی در سکونت آنها در کرمانشاه داشته است.

از عوامل مهمی که روحانیت شیعه را در کرمانشاه به عنوان یک طبقه مهم و تاثیرگذار در جامعه آن روزگار تثبیت کرد می‌توان به اقدامات حاکمان کرمانشاه در جذب روحانیت شیعه در جریان رفت و آمد از شهرهای مختلف ایران به عتبات عالیات صورت گرفت. حاکمان در کنار دعوت از روحانیون به اقداماتی همچون ساخت مساجد و نیز کاروانسرا اقدام می‌کردند.

وجود مساجد به نسبت زیاد در کرمانشاه این بستر را فراهم کرده بود که روحانیون نامدار شیعه بتوانند در مسائل مذهبی و سیاسی به راهنمایی مردم بپردازند. در برخی مساجد با توجه به روحانی حاضر در آن، جمعیت بیشتری گرد می‌آمدند به عنوان مثال می‌توان به مسجدی اشاره کرد که آقا محمد مجتهد در آن حضور داشت. هر مسجد توسط یک روحانی مشهور اداره می‌شد. امام جمعه سلطان العلماء در مسجد جامع، حاج عبدالحسین و آقا میرزا محمدعلی در مسجد عمادالدوله، آقا شیخ هادی در مسجد شیخ عبدالرحیم و ابوالقاسم رئیس العلماء در مسجد نواب حضور داشت (فریدالملک همدانی، ۱۳۵۴: ۲۲۷).

کاروانسراها، حمامها و مساجد از مکان‌هایی بودند که بیشترین تعداد را در شهر کرمانشاه داشتند و هریک رابطه نزدیکی با حضور زائران و عالمان شیعه داشته است. در گزارشات تاریخی از وجود ۲۰ کاروانسرا و ۱۶ حمام در کرمانشاه یاد کرده‌اند (بهبهانی، ۱۳۷۰: ۱۸۴).

در جریان نهضت مشروطه علما و روحانیت شیعه نقشی محوری و تاثیرگذار داشتند. آنها به عنوان سخنران اصلی در اغلب تحصن‌ها و جنبش‌های اجتماعی با سخنرانی نقشی مهم در تشویق و تشویق مردم در پیوستن به آن داشتند. از میان روحانیت منتفذ کرمانشاه می‌توان به آقا مهدی و آقا اسدالله امام جمعه اشاره کرد.

با توجه به اینکه روحانیت در کنار طبقات درباری، خوانین و ملاک منطقه از گروه‌های باسواد منطقه بودند می‌توان به نقش تاثیرگذار آنها در دعوت مردم به جنبش‌ها به خوبی پی برد چون تنها پنج درصد جامعه تا دوران مشروطه دارای سواد بودند (عیسوی، ۱۳۶۹: ۴۸).

در دوره قاجاریه مردم صرفاً نظاره‌گر حوادث بودند چون در منطقه با توجه به ساختار عمودی ایللیاتی همگی تابع رای و اندیشه ریاست ایل بودند و رهبران عشایر و خوانین نیز در تقابل با قدرت پادشاه و شاهزادگان توان چندانی نداشتند. در این میان حضور روحانیت به عنوان یکی از طبقات تاثیرگذار جامعه شهری در کرمانشاه قابل توجه بود و با توجه به گرایش‌های دینی شاهزادگان و حاکمان این شهر، روحانیت شیعه می‌توانستند در برخی تصمیمات و انتصابات و نیز رهبری برخی اعتراضات نقش کلیدی بر عهده بگیرند.

بر این اساس گروه‌های طرفدار مشروطه شامل اغلب روحانیون، تاجران و بازاریان و برخی از مرم حاشیه نشین بودند در حالی که مستبدین شامل حاکمان کرمانشاه و وابستگان آنها، تعداد محدودی روحانی و بیشتر ایلات و عشایر بودند. در چنین اوضاعی در شهرهایی مانند کرمانشاه ملایان اصلاح طلب و بازرگانانی که از جور و ستم حاکمان مستبد به ستوه آمده بودند همه دور هم گرد آمدند (اوبن، ۱۳۶۲: ۲۵۴). شهری بودن جنبش مشروطه مرهون تلاش‌های طبقات مختلف ساکن شهرها بود و روحانیت در کنار بازرگانان و بازاریان از مهمترین گروه‌های حاضر در شهرهای آن روزگار بودند.

تقویت گفتمان شیعه در تقابل با سایر اقلیتهای دینی و مذهبی

در دوره قاجار با اقدامات حاکمان کرمانشاه از جمله محمدعلی میرزا دولت‌شاه جمع‌کنی از خاندان‌های نامدار علما در کرمانشاه ساکن گشتند. در آن روزگار روحانیت از طبقات مهم جامعه کرمانشاه به شمار می‌آمد و در کنار خانواده حاکم و شاهزادگان و روسا و خوانین ایلات و عشایر جایگاه والا و قابل احترامی داشتند و لذا با توجه به نزدیکی به طبقه حاکمه و احترامی که نزد آنها داشتند، واسطه میان مردم و طبقه حاکم بودند.

در کرمانشاه یهودیان زیادی زندگی می‌کردند. در واقع تاجران یهودی نقشی مهم در امر تجارت داشتند، یهودیان ساکن کرمانشاه نیز بالغ بر ۸۰ درصد از تجارت کرمانشاه را در دست داشتند (عیسوی، ۱۳۶۹: ۹۴). این مهم بعدها سیر نزولی پیدا کرد و در این باره می‌توان به وقایعی اشاره کرد که به خاطر حساسیت مسلمانان نسبت به آنها و البته به رهبری برخی روحانیت ایجاد شده بود.

از دیگر موارد می‌توان به جمعیت اهل سنت و نیز اهل حق در کرمانشاه اشاره کرد. روحانیت شیعه نقش مهمی در گرایش سایر اقلیت‌ها به شیعه داشتند. آقا احمد بهبهانی اهتمام خاصی در گرایش سایر مذاهب اسلامی و اقلیت‌های دینی به تشیع داشت به عنوان مثال وی درباره آقاجانی خان مکرری نوشته بود: «عالیجاه شوکت دستگاه محب خاندان رسالت و غلام با اخلاص شاه ولایت آقاجانی خان

مکری که به یمن انفاس قدسیه... از طریق اهل تسنن دست بردار شده مذهب حق اثنا عشریه را اختیار نموده...» (بهبهانی، ۱۳۷۰: ۱۸۴).

هرچند قرار گرفتن نواحی جنوبی کردستان در دو کشور عراق و ایران در شاهراه کاروان‌های زوار شیعی به عتبات عراق و گرایش‌های غالی گونه مردم این نواحی در گرایش ایشان به پذیرش تشیع نقش داشت، اما عامل تثبیت مذهب تشیع در میانشان، اسکان و توطن تجار و علمای شیعی در شهرها و روستاهای آنان بود (عظیمی، ۱۳۹۵: ۳۵۰). با توجه به اینکه بیشتر مردم شهرنشین کرمانشاه از کردانی هستند که پیش از این پیرو یارسان بودند به همین جهت مسجدی کهنسال را در اینجا نمی‌توان یافت. مذهب شیعه از زمان نادرشاه و در دوران قاجار در کرمانشاه گسترش یافته است (رابینو، ۱۳۹۱: ۷).

در کرمانشاه دوره قاجار در مقابل شیعیان، جمعیت زیادی از مردم اهل حق (علی الهی) بودند که در نواحی مختلف کرمانشاه حضور داشتند (براون، ۱۳۸۶: ۳۳۹). یکی از نتایج حضور روحانیت شیعه، عدم توسعه علی الهی‌ها در این جغرافیا بود و لذا اغلب در مناطق همجوار حضور داشتند (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۴۲).

پیروان اهل حق از ساکنان قدیمی جغرافیای کرمانشاهان بودند و در قرون پیشین جمعیت بیشتری پیرو این آیین بودند. حضور پیروان اهل حق جاذب خوبی برای عالمان شیعی بوده است که برای تبلیغ تشیع به جغرافیای کرمانشاه وارد شوند به طوری که خاندان میبیدی یزدی که از عتبات عالیات آمده بودند فعالیت زیادی در حمایت از مذهب تشیع و مبارزه با عقاید یارسان در این منطقه داشتند (کرچی، ۱۳۹۰: ۲۶۱؛ عظیمی، ۱۳۹۵: ۳۶۴).

در مسیر راه زائران به عتبات نیاز به امکاناتی است که حاکمان هر شهر سعی می‌کنند جهت رفاه حال زائران آن را فراهم کنند. کاروانسرا یکی از محوری ترین موارد مربوط به سفر زیارتی کاروانها می باشد. تعدد کاروانسراها رابطه نزدیکی با رونق راهها و شهرهای واقع در مسیر داشت. با توجه به دور بودن و محدود بودن شهرها در مسیر راه، وجود راهزنان در مسیر طولانی و نیز آب و هوای نامناسب همگی حاکی از اهمیت کاروانسراها بود. در برخی کاروانسراها مراسم تعزیه خوانی و روضه خوانی برگزار می گردید که مورد استقبال مردم شهرها و روستاهای اطراف راه قرار می گرفت (اعتصام الملک، ۱۳۵۱: ۹۱).

قهوه خانه‌ها و چایخانه‌ها از دیگر بناهایی بودند که ارتباط نزدیکی با کاروانیان داشتند و البته در اغلب موارد تنها وسیله ارتباطی یک روستا با دنیای خارج به شمار می‌آمد. مخاطب چنین مکان‌هایی غالباً

آن دسته از زائرانی بودند که تمکن مالی خوبی نداشتند و لذا می‌توانستند با مبالغی کمتر نیاز غذایی خویش را برآورده سازند (کیانی، ۱۳۶۲: ۱۹۴).

شکل گیری طبقه تاجران متنفذ شیعه

اغلب تجارت در کنار زیارت یکی دیگر از اهداف زائران به شمار می‌آمد. سفیر انگلستان در گزارشی نگرانی خود را از حضور کثیر تاجران ایرانی در عراق ابراز کرده بود و آن را برای تاجران انگلیسی خسارت بار دانسته بود (عیسوی، ۱۳۶۹: ۳۴).

یکی از عوامل رونق گرفتن بازار کرمانشاه مهاجرت روزافزون افراد مختلف به این شهر بود. ورود کلدانیان از سنندج، بازرگانان یهودی از بغداد و تعداد زیادی از بازرگانان تبریزی و اصفهانی مثال‌هایی در این باره می‌باشد (گروته، ۱۳۶۹: ۹۹). شکل گرفتن بازار پررونق کرمانشاه مرهون اقدامات شاهزاده محمدعلی میرزا دولت‌شاه بود. گسترش امنیت در غرب یکی از اساسی‌ترین عوامل رشد تجارت در کرمانشاه بود و همین باعث ورود مهاجران از شهرهای مختلف ایران به کرمانشاه بود.

با توجه به ضعیف بودن دولت مرکزی در ادوار پیشین، جمعیت زائران و تاجران بخاطر امنیت هرچه بیشتر بصورت دسته‌جمعی و در کاروان‌ها و قافله‌ها به مقصد حرکت می‌کردند. برخی سیاحان به جمعیت بالغ بر سیصد نفره کاروانها اشاره کرده‌اند (درویل، ۱۳۸۸: ۲۳۱). با توجه به طولانی بودن مسیر راه، تقریباً منازل و توقفگاه‌ها بیش از ۲۰ تا ۳۰ کیلومتر از هم دور نبودند و کاروان‌ها اغلب شبها سفر می‌کردند (فالاندن، ۱۸۷: ۱۳۵۶).

تاجران با توجه به گرایشات مذهبی خویش، همواره یکی از بانیان برگزاری مراسم مختلف مذهبی و نیز ساخت تکایا و حسینیه‌ها بودند. چنین کارهایی زمینه همگرایی بیشتر ساکنان کرمانشاه با زائران شیعی را فراهم می‌کرد (گروته، ۱۳۶۹: ۳۵۳).

از آنجا که کرمانشاه در مرز با دولت عثمانی موقعیت مهمی در امر تجارت داشت، لذا تجار زیادی از شهرهای مختلف ایران در این شهر ساکن گشتند و برای همیشه در جغرافیای کرمانشاه باقی ماندند. در واقع محوریت اصلی تجارت کرمانشاه در دست تاجرانی بود که از شهرهایی مانند اصفهان، شیراز، تبریز، یزد و غیره آمده بودند (گروته، ۱۳۶۹: ۱۹۱).

حمل جنازه به عتبات عالیات و تاثیرات آن بر جغرافیای کرمانشاه

راه عتبات عالیات در کنار کارکردهای اقتصادی، اجتماعی و دینی در برخی موارد نیز چالش‌های بزرگی فراروی ساکنان کرمانشاه درست می‌کرد. چنین امری بخاطر جابجایی و انتقال جنازتی بود که از ایران به عتبات عالیات حمل می‌شدند و باید در آنجا در جوار امامن شیعه(ع) دفن می‌شدند.

با توجه به اینکه برخی ایرانیان اصرار داشتند که در جوار حرم امامان شیعه(ع) دفن شوند، همواره در طول سال جنازه‌های زیادی از طریق کرمانشاه به عتبات حمل شد و با توجه به عدم امکانات و شرایط مناسب نگهداری و پیشگیری در آن روزگار موجب شیوع بیماری می‌شد و بر این اساس هرگاه یک بیماری بصورتی کشنده شیوع می‌یافت، تا مدتی به زائران اجازه حمل جنازه نمی‌دادند. با این حال اغلب کاروان‌ها بصورت مخفیانه و غیرقانونی به این کار اقدام می‌کردند(ناطق، ۱۳۵۸:۲۷).

کرمانشاه در دوران صلح محل عبور کاروان‌های زیادی بود که کالا را به مقصد و جنازه را به مدفن(عتبات عالیات) می‌رساندند(بلوشر، ۱۳۶۹:۸۲). تاجران کرمانشاهی از واقع شدن کرمانشاه بر سر راه عتبات عالیات سود زیادی می‌بردند. همواره در طول سال، زائران به همراه کاروان‌ها در تردد بودند. گاهی اوقات قریب به بیست هزار حیوان بارکش در طی یک ماه از چهل کاروانسرا عبور می‌کردند. همه زائران ایرانی نبودند بلکه زائران افغانستان، آسیای مرکزی و قفقاز نیز از راه کرمانشاه به عتبات عالیات می‌رفتند و فقط مردم جنوب ایران از این مسیر استفاده نمی‌کردند. اوج حضور زائران در اواخر تابستان و اوایل پاییز بود(اوبن، ۱۳۶۲:۳۴۰).

وضعیت جنازه‌ها قبل از حمل بدینصورت بود که در قبرهای کم عمقی دفن می‌شدند و چندماه بعد از دفن شدن، جسد را بیرون آورده و با پیچیدن در کرباس به سوی عتبات حمل می‌کردند و لذا در طول مسیر از عوامل انتشار بیماری بودند(لیدی شل، ۱۳۶۸:۱۵۴).

زائران بابت عبور هر جنازه از کرمانشاه موظف بودند سه قران عوارض بدهند که جزو عایدات حاکم کرمانشاه به شمار می‌آمد و همه ساله افزایش می‌یافت. با این حال عایدات اخذ شده را صرف ساختن یک بیمارستان کردند تا در آنجا زائران بیمار تحت درمان قرار گیرند(اوبن، ۱۳۶۲:۳۴۱).

با وجود تاثیر مهم حضور زائران و حمل جنازه از مسیر کرمانشاه در رونق این شهر، شیوع بیماری‌های مختلف از جمله وبا از دیگر مشکلاتی بود که برآمده از مشکلات پیرامون حمل جنازه‌ها پیش می‌آمد.

پیامد آن کاهش جمعیت بخاطر افزایش مرگ و میر مردم و در نتیجه کندشدن روند رشد اقتصادی می‌شد (شمس، اتحادیه و غفوری، ۱۳۹۲: ۱۹۶).

دکتر تولوزان علت اصلی انتشار وبا را سیاحان، زائران و کاروان‌هایی می‌دانست که از شهرهای ایران عبور می‌کردند (ناطق، ۱۳۵۸: ۲۸). پزشک‌های دربار قاجار تلاش کردند ناصرالدین شاه را قانع کنند که نبش قبر و حمل جنازه را ممنوع اعلام کند. چنین تلاشی مخالفت زیادی در پی داشت و لذا شاه از اجرای فرمان عاجز ماند (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۵۰). در یکی اسناد دوره حکمرانی عمادالدوله آمده است که «سابقاً طولوزان حکیم‌باشی در باب قوانین نوشته بود که حکم ایران این است که قدغن اکید فرمایید در سرحد از قرانتین بگذارند و در سایر جاها هم مستحفظ بگذارید که مردم بی آنکه در محل قرانتین مدت سفر ره را توقف نمایند بخاک کرمانشاه داخل نشوند البته باید در محل قرانتین چادر و اسباب اهم حاضر نمایند که مردم را در صحرا نگاه ندارند در زیر چادر جا بدهند از اینطرف اهم بهیمه که یک سال در صفحات عراق عرب ناخوشی است از زوار و تجار و قوافل عزیمت بان حدود نمایند که احتراز را اجتناب از این ناخوشی بقبل اطبا واجب است البته نواب والد هم کمال مراقبت را بعمل می‌آورد». (ساکما، پرونده شماره ۲۹۵/۷۳۹۰). عمادالدوله در یکی از مراسلات خویش با پادشاه اشاره کرده است که «در باب منع زوار مجدداً تأکیدی مرقوم شده بود این بنده ... بسر مبارک شاهنشاه روحافدا زیاده از پنج هزار زوار از کرمانشاه برگردانده‌ام و احدی را رخصت نداده‌ام و در این باب زحمت‌ها دیده و لعنت‌ها شنیده است قریب دو ماه در عبور قراولی که مالتجاره هم داشتند ممنوع بود بعد از آنکه عرض نمودم و مقرر داشتند که تجارت را نمی‌توان منع نمود داخل شرایط مصالحه و عهد و دوستی است بایره را که محقق شد که مالتجاره دارند و جمیع تجار تصدیق نمودند اذن عبور دادند صریحاً عرض میکنم الا تبعه دولت خارجه احدی عبور نکرده است...» (ساکما، پرونده شماره ۲۹۵/۷۳۹۰).

بیماری وبا در سالهای ۱۲۸۸ق. روزگار سختی را برای مردم کرمانشاه رقم زده بود و شدت و میزان مرگ و میر در میان مردم بصورتی بود که روزانه بیش از ۲۰ نفر فوت می‌کردند (ناطق، ۱۳۵۸: ۲۹). در واقع شیوع بیماریهای مسری به دوصورت به شهر و جغرافیای کرمانشاهان آسیب می‌رساند. با اعمال محدودیت بر تردد زائران، شهر از نظر اقتصادی دچار رکود می‌گشت و در ادامه مرگ و میر زیاد و در کنار آن مهاجرت جمعیت زیادی از افراد متمکن به شهرهای دیگر شهر را دچار انحطاط می‌کرد و لذا حمل جنازه‌ها به عنوان یکی از عوامل اصلی و تردد میان دو کشور باعث شیوع بیماری میان این دو قلمرو می‌گشت.

نتیجه گیری

واقع شدن کرمانشاه در مسیر و راه عتبات عالیات باعث شد که تحولات اجتماعی و دینی اساسی در آن جغرافیا صورت بگیرد به طوری که در قیاس با سایر شهرهای کردنشین هویتی متمایز داشته باشد. چنین امری برخاسته از گرایشات دینی پادشاهان قاجار و توجه آنها به امر زیارت عتبات، مرمت و بازسازی و تزئین آن و حضور در آن شهرهای مقدس بود. حاکمان کرمانشاه با توجه به سیاست‌های دینی شاهان قاجار تلاش کردند به عنوان یک حکمران خوب، در جهت رفاه حال زائران تمهیداتی بیندیشند و با ساخت کاروانسراها و مساجد و تکایا و بازارها بستر مناسبی برای حضور زائران در این جغرافیا فراهم کنند.

از آنجا که زائران شامل اقشار و طیف‌های مختلف جامعه بود، روحانیت، شاهزادگان، تاجران نیز در میان زائران حضوری فعال داشتند و چنین وضعیتی به سکونت دائمی گروهی از این اقشار انجامید که تلاش‌های حاکمان کرمانشاه از جمله محمدعلی میرزا دولت‌شاه و عمادالدوله قابل توجه بود. حضور روحانیت متنفذ شیعه و وجود مساجد مختلف برای هر یک از عالمان دینی باعث تقویت و رشد و گسترش مذهب شیعه در تقابل با سایر اقلیتهای دینی و اسلامی شد. پیوستگی روحانیت شیعه با تاجران و نیز جایگاه والای آنها در نزد جامعه و حاکمان کرمانشاه باعث شد که طبقه متنفذ و تاثیرگذار روحانیت در کرمانشاه شکل بگیرد و در کوران حوادث مختلف سیاسی از جمله مقابله با بیگانگان و نیز جنبش مشروطه نقش تاثیرگذاری ایفا کنند.

بیماری‌های ناشی از عبور جنازه‌هایی که مقصدشان عتبات عالیات بود، یکی از چالش‌های مهم بود که گاهی اوقات به دلیل عدم رعایت موارد بهداشتی در این ارتباط منجر به شیوع و همه‌گیری بیماری در این جغرافیا شدند و خسارات جبران ناپذیری به این شهر و جمعیت آن وارد شد.

کتابنامه

- آوری، پیتتر؛ همیلی، گاوین و چارلز ملویل (۱۳۸۴)، **تاریخ ایران دوره افشار، زند و قاجار** (مجموعه تاریخ کمبریج)، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: انتشارات جامی.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۹۷)، **حکومت کرمانشاهان**، منتخبی از اسناد عبدالحسین میرزا فرمانفرما، تهران: نشر تاریخ ایران.
- اعتصام الملک، میرزا خانلرخان (۱۳۵۱)، **سفرنامه خانلرخان اعتصام الملک**، تهران، ناشر منوچهر محمودی.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی (۱۳۶۳)، **چهل سال تاریخ ایران**، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- اوبن، ژان (۱۳۶۲)، **ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶ م.**، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: انتشارات زوار.
- بلوشر، ویرت (۱۳۶۹)، **سفرنامه بلوشر**، ترجمه کیکاوس جهاننداری، تهران: نشر خوارزمی.
- بهبهانی، آقا محمد بن محمد علی (۱۳۷۰)، **مرآت الاحوال جهان نما**، با مقدمه و تصحیح علی دوانی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، **سفرنامه ایران و ایرانیان**، ترجمه کیکاوس جهاننداری، تهران: نشر خوارزمی.
- حبیب آبادی، محمدعلی معلم (۱۳۶۴)، **مکارم الاثار**، اصفهان: انتشارات نفائس مخطوطات اصفهان.
- درویل، گاسپار (۱۳۸۸)، **سفرنامه دروویل**، ترجمه جواد محیی، تهران: انتشارات گوتنبرگ.
- دولت آبادی، یحیی (۱۳۷۱)، **حیات یحیی**، تهران: انتشارات عطار.
- رایینو، یاسنت لوئی (۱۳۹۱)، **گزارشی از بازرگانی و جامعه شهر و ایالت کرمانشاه در سده نوزدهم میلادی**، ترجمه محمدرضا (فریبز) همزه ای، کرمانشاه: انتشارات دانشگاه رازی.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران** (ساکما)، پرونده شماره ۲۹۵/۷۳۹۰.
- سیف الدوله، سلطان محمد (۱۳۶۴)، **سفرنامه سیف الدوله**، به تصحیح علی اکبر خداپرست، تهران: نشر نی.

سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۱)، **جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان**، ج ۵-۴، تهران: موسسه فرهنگی نشر سُهّا.

سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۰)، **تاریخ تشیع در کرمانشاهان: پیشینه اوضاع اعتقادی اسلام شیعه**، تهران: موسسه فرهنگی نشر سُهّا.

سلطانی مقدم، سعیده (۱۳۹۵)، **از قم تا کربلا: سفر به عتبات عالیات بررسی راه قم - قصر شیرین در دوره قاجار**، تهران: مشعر.

شمس، اسماعیل. اتحادیه، منصوره و غفوری، اعظم (۱۳۹۲)، **وبای عالمگیر**، تهران: نشر تاریخ ایران.

شیروانی، زین العابدین (۱۳۳۹)، **ریاض السياحه**، به تصحیح حامد ربانی، تهران: انتشارات سعدی.

شیل، لیدی (۱۳۶۸)، **خاطرات لیدی شل**، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نشر نو.

صنیع الدوله، محمدحسن خان (۱۳۶۲)، **مطلع شمس**، تهران: انتشارات پیشگام.

عظیمی، کیومرث (۱۳۹۵)، **تاریخ تشیع در کردستان**، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۹)، **تاریخ اقتصادی ایران**، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره.

فخرالملک، ابوالحسن خان (۱۳۷۲)، **سفرنامه**، به تصحیح محمد رضا عباسی، تهران: سازمان ملی اسناد ایران.

فریدالملک همدانی، مهدی علی خان (۱۳۵۴)، **خاطرات فرید**، گردآوری مسعود فرید(قراگزلو)، تهران: زوار.

فلاندن، اوژن (۱۳۵۶)، **سفرنامه اوژن فلاندن**، ترجمه حسین نور صادقی، تهران: انتشارات اشراقی.

فلور، ویلم (۱۳۸۶)، **سلامت مردم در ایران قاجار**، ترجمه ایرج نبی پور، بوشهر: مرکز پژوهشهای سلامت خلیج فارس.

القمی، ابی القاسم جعفر بن محمد (۱۳۸۴)، **کامل الزیارات**، ترجمه سید محمد جواد ذهنی، تهران: انتشارات پیام حق.

کرجی، علی (۱۳۹۰)، **مفاخر کرمانشاه**، شرح حال عالمان و فضلاء کرمانشاه، کرمانشاه: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی کرمانشاه.

کرمانشاهی، آقا احمد (۱۳۷۰)، **مرآت الاحوال جهان**، تهران: انتشارات امیرکبیر.

کیانی، یوسف؛ و لفرام کلایس (۱۳۶۲)، **فهرست کاروانسراهای ایران**، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.

گروته، هوگو (۱۳۶۹)، **سفرنامه گروته**، ترجمه مجید جلیلود، تهران: نشر مرکز.

محمود میرزا قاجار (۱۳۹۶)، **تاریخ صاحبقرانی**، به تصحیح رضا ثمری حاجی آقا، تهران: انتشارات سفیر اردهال.

ناصرالدین شاه (۱۳۷۲)، **شهریار جاده ها (سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات)**، بکوشش محمد رضا عباسی، تهران: سازمان اسناد ملی.

ناطق، هما (۱۳۵۸)، **مصیبت وبا و بلای حکومت**، تهران: نشر گستره.

نجفی، محمد باقر (۱۳۵۷)، **تاریخ بهائیان**، تهران: انتشارات طهوری.

مقالات

اباذری، یوسف علی؛ قلی پور، سیاوش (۱۳۹۱)، فضای اجتماعی شهر کرمانشاه در دوره قاجار، **پژوهشهای انسان شناسی ایران**، دوره ۲، شماره ۱، صص ۳۷-۹.

بهرامی کرمانشاهی، ناصر (۱۳۸۹)، «نگاهی گذرا به زندگی عالمان کرمانشاهی در قرن سیزدهم، چهاردهم و پانزدهم هجری قمری»، **مجموعه مقالات سیمای مذهبی کرمانشاه**، مقالات کنگره بزرگداشت احمد بن اسحاق، تهران، انتشارات اسوه وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه، صص ۲۶۱-۲۱۳.

دادفر، سجاد (۱۳۸۹)، تأملی بر نقش زائران ایرانی در رونق اقتصادی عتبات عالیات، **مجله تاریخ روابط خارجی**، شماره ۴۲، صص ۴۸-۲۹.

زارعی، محمد ابراهیم و حیدری بابا کمال، یداله (۱۳۹۵)، اهمیت ارتباطی - تجاری راه عتبات عالیات در رونق شهر کرمانشاه در دوره ی قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستانشناسی موجود، **مجله تاریخ اسلام و ایران**، شماره ۳۲، صص ۱۳۳-۱۰۹.

Investigating the role and position of Road Atbat in the religious and social developments of Kermanshahs in the Qajar era

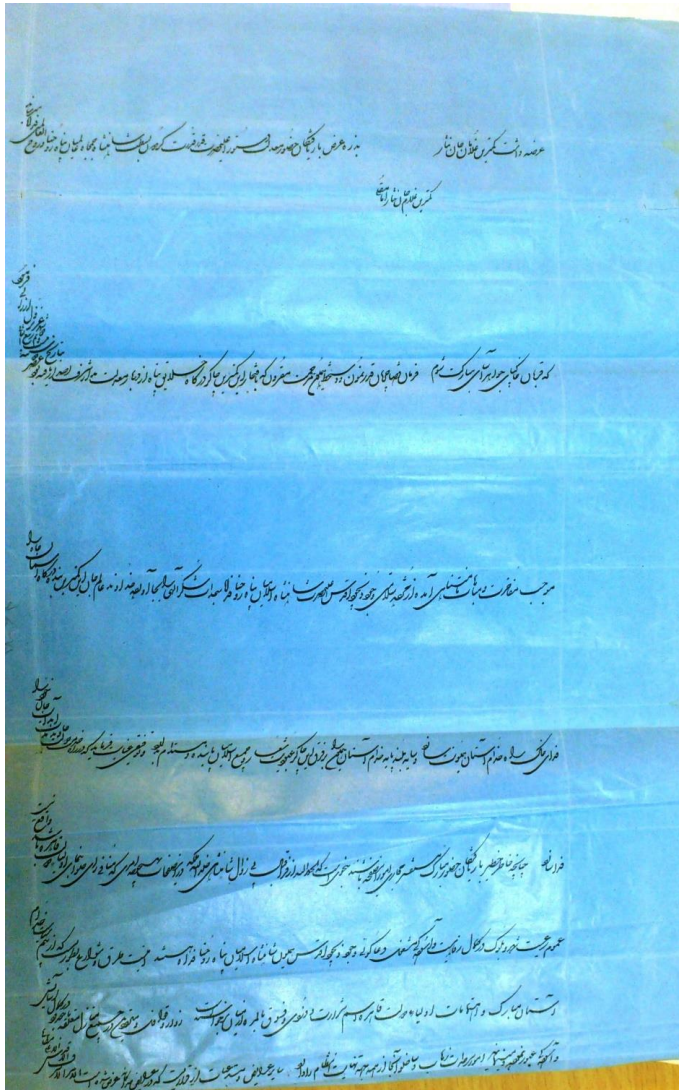
/Mohammad Ghorban Kiany /Mohammad Sheikahmadi /Sajad Dadfar
Ghobad Radeh

Abstract:

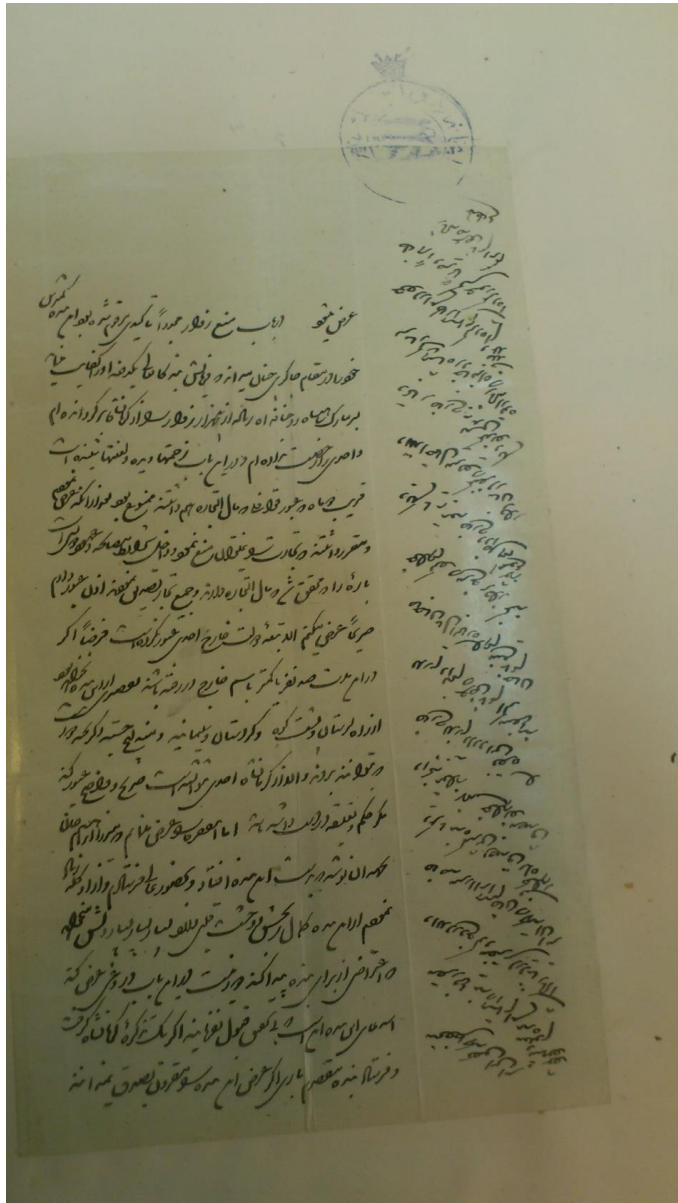
With the rise of the Qajar dynasty and due to their religious tendencies, the shrines and pilgrimages gained a special place. This research aims to answer this question by using the historical research method which is based on description and analysis, what is the role and place of the Way of Atabat in the social and religious developments of Kermanshah? And how did it lead to important changes in the social and religious situation of this city? The findings of the present research show that the actions of the Qajar kings and the rulers of Kermanshah to create security on the way to the tombs and also to create mosques and takayas and caravanserais for the well-being of pilgrims led to the expansion of pilgrims in this geography and considering that religious scholars, merchants and princes along with Ordinary people were important people among the pilgrims, the good interactions between them and the rulers and people of Kermanshah led to the permanent residence of some of them, and the formation of the clerical class and merchants took place from that time, and this caused social and religious changes in Kermanshah. It is possible to mention the strengthening of the discourse and religion of Shia in opposition to other religions and religious minorities, as well as the tendencies of constitutionalism in it.

Keywords: Qajaria, Kermanshah, Rah Atbat, religious developments, social development

پیوست

(ساکما، پرونده شماره ۲۹۵/۷۳۹۰)

(ساکما، پرونده شماره ۲۹۵/۷۳۹۰)